

Kirjažanrist Euroopa kultuuriloos ning kirjavahetuste avaldamisest ja uurimisest Eestis

Triinu Ojamaa

Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur
triinu.ojamaa@kirmus.ee

Maarja Hollo

Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur
maarja.hollo@kirmus.ee

Teesid: Toetudes rahvusvahelises teaduses kaalukatele kirjavahetuslastele uurimustele, annab artikkel lühiülevaate Euroopa epistolaarse traditsiooni kujunemisloolulisematest seikadest. Üksikasjalikumalt võetakse vaatluse alla viimaste aastakümnete suundumused, mis iseloomustavad erakirjavahetuste publitseerimist ja uurimist Eesti humanitaarias. Seoses sellega käsitletakse sariväljaande “Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale”, ajalookultuuri ajakirja Tuna ning mitme mahuka tekstikriitilise väljaande koostamise käigus aastate jooksul vormunud põhimõtteid, mida uurijad järgivad silmapaistvate loovisikute epistolaarse pärandi avalikkusele kättesaadavaks tegemisel. Artiklis tuuakse näiteid Eestiga seotud isikute kirjavahetustel põhinevate süvauurimuste kohta, analüüsides nende seoseid kirjavahetuste publitseerimise traditsiooniga. Põgusalt käsitletakse uurimuste probleemistiku avardamist 21. sajandi algupoolel, kui teadustöös hakati allikmaterjalina väärtustama tavaliste inimeste argielukirju.

Märksõnad: Eesti, Euroopa, kirjade publitseerimine, kirjade uurimine, kirjažanr

Ajakirja Mäetagused erinumbrisse “Erakirjad kui uurimisallikad” koondatud uurimused käsitlevad eestlaste kirjasuhtlust 19. ja 20. sajandil. Sissejuhatusena teemasse vaatleme käesolevas artiklis viimaste aastakümnete suundumusi, mis iseloomustavad erakirjavahetuste publitseerimist ja uurimist Eestis ning esitame kõnekamaid fakte kirjažanri kujunemisloost Euroopas, mille algus ulatub tagasi antiikaega. Sajandite jooksul on epistolaarses traditsioonis toimunud muutusi alates kirja koostamise reeglitest kuni kirjade adressaadile kättetoimetamise viisideni. Kirjade funktsioon sõnumi edastajana, samuti sideme looja ja alalhoidjana adressandi ja adressaadi vahel on püsinud, olenemata sellest, kas suhtluseks kasutatakse kiilkirjas tahvlikesti või mõnda kaasaegset e-formaati. Kirjažanri ajalugu näitab, et erakirjade avalikkusega jagamise idee tekkis juba

pea kahe aastatuhande eest ning publitseerimise algus ulatub samuti sajandite taha. Kirjauurimustele tuginedes võib öelda, et ajajärguti on see tegevus aktiivsem, järgneda võib huvi taandumine ning seejärel käivitab mingi ühiskonnas asetleidnud sündmus või hoiakute ja huvide teisenemine uue tõusu. Tänapäeval saadetakse paberkirju harva, kuid paradoksaalsel kombel on erakirjavahetuste populaarväljaanded hakanud nõudlema kohta viimase aastakümne (auto) biograafiliste menuraamatute hulgas. Toetudes lähiminevikus ilmunud raamatutele näeme, et sageli pakuvad need lugemiseks kahe ühiskonnas tuntud loovisiku kirjavahetust. Omalaadse näitena võib nimetada Jüri Arraku ja Ilmar Vene kirjavahetust aastatest 1994–2017, mille kirjapartnerid otsustasid oma eluajal publitseerida; see ilmus kolmes köites (Arrak & Vene 2016; Arrak & Vene 2017; Arrak & Vene 2018). Eve Annuki (2017: 152) arvamuse kohaselt võib Arraku ja Vene erakirjavahetust käsitleda kultuurilise kommunikatsiooni vormina, mille väärtus seisneb eelkõige selles, et lisaks kahele kirjapartnerile kõnetavad need kirjad oma mitmekesiste aruteludega laia lugejaskonda.

Aastal 2022 ilmus Jaan Kaplinski ja Tõnu Õnnepalu “Kirjad” (Kaplinski & Õnnepalu 2022); raamatu ilmumise ajaks oli Kaplinski meie hulgast juba lahkunud. Raamatusse on koondatud kahe vaimupartneri e-kirjavahetus ajavahemikust detsember 2020 – juuli 2021, mida kaanetekstis iseloomustatakse kui “intellektuaalset lobisemist”, lisades, et selle trükkis avaldamine mõlkus Kaplinskil mõttes juba siis, kui kirjasuhtlus alguse sai. Arvatavasti ei olnud kirjavahetuste avaldamise idee tema jaoks sugugi uudne, see võis idanema hakata kümmekond aastat varem. Selliseks oletuseks annab põhjust aastal 2023 kirjastuse Hea Lugu poolt avaldatud e-kirjavahetus Kadri Kõusaarega (Kaplinski & Kõusaar 2023). Esimene kiri pärineb aastast 2007 ning juba sellel ajal levis meedias ka vihjeid, et Kaplinski ja Kõusaare kohati essee- ja kohati päevikulaadsed kirjad, kus Kõusaare sõnul on juttu “kõigest, mis pähe tuleb”, võiksid kunagi raamatuna laia lugejaskonna ette jõuda (Kroonika 4.02.2008).

Nimetatud raamatute puhul äratub tähelepanu, et ajaline distantis kirjade kirjutamise ja publitseerimise vahel on väga lühike ehk umbes nii pikk, kui kaua aega kulub kirjade trükki toimetamiseks. Teiseks, need väljaanded ei ole seotud teaduslike eesmärkidega, kuid võiksid siiski sobida teadusuurimuste allikmaterjaliks, kuna avaldatud kirjad on publitseeritud koostaja- või toimetajapoolsete muutusteta või vähemalt näivad sellistena. Väljaannetel ei ole ees- ega järelsõnu, mistõttu saame selles osas toetuda ainult kaanetekstidele. Näiteks on Arrak oma kaanejutus tunnistanud, et ehkki ta pole kunagi kavatsetanud erakirju avalikkuse ette tuua, ei lugenud ta neid enne kirjastusele loovutamist isegi mitte läbi, seega on need lugejani jõudnud täiesti ehedal kujul, mis annabki väljaandele teadusliku väärtuse. Kirjavahetuste uurijad töötavad enamasti arhiivimaterjalidega. Selliseid kirju, kus lisaks kultuuriteemadele on

juttu ka igapäevaelu asjadest või “kõigest, mis pähe tuleb”, ei ole arhiividesse kogunenud kuigi palju, ent uurijahuvi nende vastu on kasvutrendis. Viimasel ajal on hakatud koguma ka tavainimeste kirju: 2020. aastal korraldasid Ühendus Eesti Elulood ja Eesti Kultuurilooline Arhiiv kogumisvõistluse “Kirjad minu elus”, mis osutus erakordselt menukaks ja mille tulemusel jõudis arhiivi rohkem kui poolsada erakirjavahetust. Mõned uurimused laekunud kirjavahetustest on juba trükkis avaldatud, asetatuna nii ajaloosündmuste kui ka kirjutaja isikliku elukäigu konteksti. Kogumisvõistluse tulemusena laekunud kirjad pakuvad võimalust ühiskonnaelu nähtuste uurimiseks, kuid nad on suurepäraseks allikaks ka nendele uurijatele, kes püüavad luua süsteemsemat pilti inimese tundeelu või enesekuvandi väljendumisest kirjades.

Kirjažanri teke ja spetsiifiliste žanritunnuste kujunemine Euroopas

Kirja peetakse üheks vanemaks autobiograafiliseks žanriks: vanimad meie ajani säilinud kirjad pärinevad Akadi ja Sumeri tsivilisatsioonidest 3. ja 2. aastajast enne Kr ning on kirja pandud kiilkirjas (Bray 2001: 551). Vana-Kreekas hõlmas retoorika õpetus ka kirjakirjutamiskunsti. Kirjade kirjutamise oskusel oli tollel ajal eelkõige praktiline eesmärk: kirjadega tänati, õnnitleti, lohutati, vabandati, ülistati, tutvustati, anti nõu, soovitati, veendi ning esitati nõudmisi ja palveid. Vana-Kreekas arutles kirjade kirjutamise üle kuulus retoorik ja silmapaistev stilist Isokrates, kes rõhutas, et kirjad peavad olema lühikesed, isiklikud ja kirjutatud lihtsas stiilis ega tohi olla häbematud, peenutsevad ja äärmuslikult viimistletud (Sullivan 2007: 11). Isokrates ise oma kirjades neid reegleid kummatigi ei järginud: tema tekstuaalse pärandi uurija Robert G. Sullivan hinnangul on Isokratese kirjad pikad, lipitsevad, nõudlikud ja vaidlushimulised, kujundlikkusega üle koormatud ja tulevastele põlvedele mõeldes kirja pandud (*ibid.*: 11).

Kirja tõeline õitseageg saabus Vana-Roomas, kus kirjast sai omaette kirjan-
dusžanr: kirju kirjutasid nii poliitikud, filosoofid kui ka poeedid. Kõige mahukam meie ajani säilinud kirjakogu, kuhu kuulub rohkem kui 900 kirja, pärineb Cicerolt. Cicero adressaatide ring oli lai: ta oli kirjavahetuses nii teiste kaasaja poliitikute – näiteks on säilinud kuusteist raamatut kirju mõttekaaslasel Titus Pomponius Atticusele –, lähedaste kui ka vend Quintusega (Kraus 2019: 330–331). Lähedastele ja vennale kirjutades avaneb Cicero kui pereinimene – kannatav, kahetsev ja leinav. Ühes oma kirjadest lähedastele esitab Cicero ka omapoolse kirjade liigituse: kõige “algsem liik” ehk kirjad, mis on kirjutatud üksnes info vahetamise eesmärgil, lõbusa sisuga kirjad ning tõsised ja kaalukad

kirjad (Cicero 2009: 165–166). Kirja vormis eelistas oma mõtteid väljendada ka filosoof Seneca, kelle peateoseks peetaksegi “Moraalikirju Luciliusele”. See koosneb saja kahekümne neljast filosoofilisi arutlusi sisaldavast õpetlikust kirjast, kus leidub kirja žanrile omaselt ka adressaadi kõnetusi ja mille eesmärgiks on lugejaile tee juhatamine enesetäiustumiseni. On oletatud, et Seneca teoses leidub nii fiktiivseid kui ka tõelisi kirju, sest Senecal oli ka tegelikult Luciliuse-nimeline sõber, kellega ta võis kirju vahetada (Vene 1996: 580).

Vana-Roomas kasutati kirja vormi ka kirjanduses: esimesena tegi seda Horatius, kes pöördub kahekümnes luule vormis kirjutatud kirjas konkreetse isiku poole, kirjutades ühtlasi ka omaenda isikust, mistõttu on tema teost peetud tähtsaks dokumendiks nii autobiograafia kui ka fiktiivsete kirjade žanri ajaloos (Hardie 2019: 411). Oma loomingus kasutas kirja vormi ka Ovidius, kelle teos “Kangelannade kirjad” koosneb viieteistkümne kuulsatest müütidest pärit naise (Penelope, Ariadne, Phaidra, Medea) värsivormis kirjast abikaasale või armukesele, kes kirja adressandi reetis või hülgas. “Kangelannade kirjades” annab Ovidius hääle ohvristaatuses naistele, kes väljendavad kirjades oma läbielamisi ja tundeid. Kirja vormi poole pöördus Ovidius ka hiljem, Musta mere ääres Tomises paguluses viibides, kus ta kirjutas veel viiest raamatust koosneva eleegiliste kirjade kogumiku “Kurvad luuletused” ja neljast raamatust koosneva teose “Kirjad Pontosest”. Erinevalt “Kangelannade kirjadest” on need kirjad autobiograafilised: pagendust kujutab Ovidius oma kirjades otsekui hauas viibimisena ja nende esmaseks adressaadiks on keiser Augustus, kes poedi pagendusse saatis, kuid lisaks temale veel ka konkreetsed, ent nimetud adressaadid, ja lugeja. Väidetavalt viib autor neis kirjades “äärmuseni epistolaarse vormi võime uurida nii ruumilist kui ka ajalist lõhet kirjutaja ja adressaadi vahel ning kindlusetuse selle suhtes, kas kirjasõnal on ikka lugejale kavatsetav mõju” (*ibid.*: 440).

Biograafiliste allikatena on oluliseks peetud poliitik Plinius Noorema kirju, mille eeskujuks olid Cicero kirjad ja mis kajastavad igapäevast elu Roomas, kuid ka palju teisi teemasid alates kaasaja poliitikast ning lõpetades arhitektuuri, puhkamise ja reisimisega. Kuulsaks on Plinius saanud oma kahes kirjas leiduvate kirjelduste tõttu 79. aastal toimunud Vesuuvi vulkaanipurskest, mille tunnistajaks ta ise oli. Väidetavalt pidas Plinius kirju kirjutades silmas nende tulevast avaldamist, luues oma kirjades teadlikult enda kuvandit (Kraus 2019: 460).

Kirjažanri avarumisest keskajal

Keskajal kujunes kirjadest peamine kommunikatsioonivorm nii ilmalikus kui ka religioosses sfääris. Kirjakirjutamiskunsti – *ars dictaminis* – õpetati ülikoolide juures, sellest sai kõrghariduse formaalne osa. Reeglite järgi kirjutatud kiri pidi koosnema tervitusest ja komplimentidest, seletusest, miks kiri on kirjutatud, taotlusest, mis pidi avama kirjutaja eesmärgi, ning kokkuvõttest ja tervitustest (Ruut 2017: 29). Keskajast pärit kirjad on jagatud kolme gruppi: esiteks kirjad, mida saab pidada kas kirjanduslikeks, pedagoogilisteks või vaimseteks dokumentideks; teiseks ärikirjad ja valitsejate kirjutatud kirjad; kolmandaks isiklikud ja pereliikmete vahelised kirjad (Rosenthal 2012: 73). Religioosse sisuga kirjade kirjutamise praktikat mõjutas enim Uus Testament, eeskätt selles sisalduvad apostel Pauluse kirjad, mis said eeskujuks teistele tolle aja religioossetele kirjavahetustele. Tuntuim religioossete kirjade kirjutaja oli nunn ja müstik Bingeni Hildegard (1098–1179), kellelt on säilinud üle kolmesaja kirja, adresseeritud paavstidele ja teistele kõrgetele vaimulikele, madalama järgu vaimulikele (abtid, abtissid, nunnad, mungad jt), ilmalikele valitsejatele (kuningas Konrad III jt) ning tundmatutele. Enamik Hildegardi kirjadest sisaldavad viidet nägemustele, mida ta kirjeldab erakordselt piltlikus keeles (Ruut 2017: 33). Isiklikest kirjadest on keskaja kontekstis esile toodud Margaret Pastoni (umbes 1420–1484) kirju oma pereliikmetele: saja ühest kirjast kuuekümmend üheksa adressaadiks on abikaasa John I, ülejäänute adressaadiks kaks vanemat poega – John II ja John III (Rosenthal 2021: 81).

Kirjakirjutamise õpetuse kujunemisest

Renessansiaja tuntuim kirjade kirjutaja oli Petrarca, kes sai mõjutusi Cicero kirjadest, kirjutades ka ise ladina keeles. Petrarca kirjutab nii oma kaasaegsetele kui ka fiktiivseid kirju, mille adressaatideks olid antiikautorid (Singer 1933: 10). Renessansiaja tuntuima kirjade kirjutamise käsiraamatu autorina on teada Francesco Negro, kelle “*Modus epistolandi*” valmis 1492. aastal. Negro loetleb oma teoses umbes kakskümmend kirjaliiki, lisades iga kirjutamiseks lühikesed reeglid ja lause, mis kirjeldab vastava kirja teemat (Burton 2007: 89).

16. sajandil oli kirjade kirjutamine Euroopas juba niivõrd levinud, et tekkis suurem vajadus vastavate käsiraamatute järele. Kõige rohkem kasutus leidsid humanistlike õpetlaste Erasmuse “*Opus de conscribendis epistolis*” (1522) ja Justus Lipsiuse “*Epistolica institutio*” (1591), mille autorid tuginesid Vana-Rooma kirjakunsti traditsioonile. Inglismaa koolides kasutati Erasmuse

käsiraamatut palju, mistõttu trükiti seda 16. sajandil üle saja korra (Daybell 2012: 56). Erasmus eristab oma käsiraamatus teemasid silmas pidades “segatud” ja “segamata” teemadega kirju, samuti erinevaid kirjažanre, nagu näiteks julgustav, nõuandev, veenev, solvav, vabandav, hukkamõistev, palvet esitav, juhendav, soovitav, nõudev, tänu avaldav, kaebe-, lohusus- ja õnnitluskiri (*ibid.*: 56–57), andes igaühe puhul ka kirjutamiseks juhiseid ja eeskujusid. Lisaks sellele oli Erasmus ise suur kirjade kirjutaja, kellelt on säilinud tuhandetest kirjadest koosnev kogu, millest üle tuhande ta oma eluajal ka välja andis.

Teise 16. sajandi kuulsa humanisti Justus Lipsiuse teost kirja kirjutamise põhimõtetest on peetud katseks defineerida kirja kirjandusliku žanrina. Kirja käsitab Lipsius oma teoses kirjutaja isikliku väljendusena, kirjaliku vestluse vahendina, nagu mõisteti seda žanri ka Vana-Rooma ajal. Vestluslikku stiili iseloomustab Lipsius viie kriteeriumi abil: lühidus, selgus, lihtsus, elegantsus ja *decorum* ehk stiili sobivus teemaga (Young & Hester 1996: xxxix), pühendades kolmele esimesele kriteeriumile omaette peatüki. 16. sajand oli ka aeg, mil kirju hakati ladina keele asemel kirjutama aina rohkem kohalikes keeltes.

Erakirjade jõudmine raamatukaante vahele

17. sajandi Prantsusmaal hakati avaldama kuulsate isikute kirju, kellest tuntuima kirjajirjutajana on Euroopa kultuurilukku läinud Madame de Sévigné (1626 –1696): tema kirju imetleti, loeti valjusti ette, kopeeriti ja levitati juba tema eluajal (Farrell 1994: 455). Madame de Sévigné liikus Louis XIV õukonnas, kuid tundis ennast rohkem kodus Pariisi salongides, nautides ka elu maal (*ibid.*: 454). Kirjade kirjutamine oli Pariisi salongikultuuri üheks peamiseks diskursiivseks praktikaks, mida ei kasutatud üksnes informatsiooni vahetamiseks, vaid ka enese väljendamiseks. Ehkki Madame de Sévigné oli kirjavahetuses ka mitme oma sugulase ja sõpradega, vahetas ta kõige kauem – 48 aastat – kirju oma abielus tütreaga, kellele ta tavatses kirjutada paar korda nädalas. Aastail 1648–1696 kirjutatud kirjad (1371 kirja) avaldati piraatväljaandena 1725. aastal, sajand hiljem andis Madame de Sévigné'i lapselaps need ka ametlikult välja, 1745. aastal ilmus tema kirjade ingliskeelne väljaanne. Kirjade peateemaks on ema ja tütre suhted, kuid kuna need sisaldavad ka rohkelt kuulujutte ja ajastu kroonikat, on kirjad huvi pakkunud ka paljudele ajaloolastele (*ibid.*: 457) ning leidnud prantsuse kirjanduskaanonis auväärse koha.

Kirjade kirjutajana on Euroopa kultuurilukku oma jälje jätnud veel üks naine – inglanna Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762) –, kelle kirjade esimene kogumik ilmus 1736. aastal. Hea ladina keele oskajana luges ta palju rooma autoreid, kelle hulgast said tema eeskujuks stoikud ja Seneca – viimase

filosoofia peegeldub ka tema kirjades. Tuntuimad Lady Mary Wortley Montagu kirjadest, "Saatkonna kirjad" (*Embassy Letters*), on kirjutatud aastail 1717–1718 Ottomani impeeriumis reisil viibides. Oma kirjade kaudu, mis kajastavad Türgi kultuuri ja ühiskonda, mida Montagul diplomaadi naisena oli võimalik lähedalt tundma õppida, vahendas ta inglise lugejatele võõrast, kuid eksootilist maailma. Suurema osa tema kirjadest moodustavad sugulastele ja tuttavatele adresseeritud kirjad, näiteks sisaldavad tema kirjad Pariisi pagendusse saadetud õele hea ülevaate 18. sajandi alguse Londoni kõrgseltskonnas toimuvast (Demata 2001: 611).

Kirjažanri kasvavast tähtsusest 18. sajandil annab muuhulgas tunnistust selle kasutuselevõtt kirjandusteostes. Epistolaarsele romaanile panid aluse Samuel Richardsoni kolm teost – "Pamela ehk Hüvitatud voorus" (1740), "Clarissa" (1748) ja "Härra Charles Grandisoni ajalugu" (1753) –, mis said hiljem eeskujuks Jean-Jacques Rousseau' romaanile "Julie ehk Uus Héloïse" (1761). See teos omakorda inspireeris Goethet, kes kirjutas tema eeskujul autobiograafilise romaani "Noore Wertheri kannatused" (1774). Fiktiivsetest kirjadest koosneb ka Choderlos de Laclos' romaan "Ohtlikud suhted" (1782), mida on peetud esimeseks psühholoogiliseks romaaniks prantsuse kirjanduses, ja Friedrich Hölderlini romaan "Hyperion" (1797, 1799). Richardsoni teostega alguse saanud kirjadest koosnev romaan oli uuenduslik, kuna võimaldas autoril kujutada tegelase psühholoogiat, sealhulgas tema tundeelu, seades esiplaanile tundliku peategelase hinges toimuva. Epistolaarse romaani erakordset populaarsust Euroopas ongi põhjendatud suurema tähelepanu pööramisega tunnetele, mida seostati eeskätt naiste kirjadega, ja nende väärtustamisega.

Kirja vormis eelistasid oma ideid väljendada ka mitmed prantsuse valgustusaja intellektuaalid. 1721. aastal ilmus Montesquieu' romaan "Pärsia kirjad", mille kirjutamisel tugines autor oma päevikule ja mis pani aluse uuele žanrile – filosoofilisele romaanile. Romaanis vahetavad kirju Prantsusmaale saabunud noored pärslased, kelle kirjade kaudu kritiseerib autor Prantsusmaa ühiskonda, valitsejat ja kohalikke kombeid. Kirjades väljendas oma ühiskonnakriitilisi ideid ka Voltaire, kes avaldas 1733. aastal inglise keelde tõlgitud teose "Kirjad inglise rahvuse kohta", mida on käsitatud valgustusajastu manifestina ning kus autor sünteesib Inglismaa edusamme ja osutab nende puudumisele oma kodumaal. Inglismaal ilmus Voltaire'i teosest koguni neliteist kordustrükki. Aasta hiljem jõudsid lugejateni teose originaalid, üks pealkirjaga "Londonis kirjutatud kirjad inglaste kohta" ja teine "Filosoofilised kirjad", kuhu autor oli lisanud uue, 25. kirja (Tamm 2019: 197). Prantsusmaal põhjustasid "Filosoofilised kirjad" skandaali: raamat põletati avalikult kui usu- ja heade kommete vastane. Ent Voltaire armastas ka ise kirju kirjutada: tema epistolaarium arvatakse koosnevat 40 000 kirjast (*ibid.*: 206).

Kirjasuhtluse laienemine ja sõdade roll selles

Võrreldes eelnevate sajanditega suurenes 19. sajandil kirja teel suhtlemise vajadus veelgi: kirju kirjutati palju seoses reisimise, sealhulgas ärireiside sagedasemaks muutumisega, samuti hakati rohkem kirju kirjutama seoses Euroopast Ameerikasse väljarändamise lainega, kuid kirju vahetasid ka kesk-klassi abikaasad, kes ei viibinud teineteisest füüsiliselt eemal (Lyons 2013a: 2). 19. sajandil oli kirjade vahetamine kõige levinum suhtlusvorm immigrantide ning kodumaale jäänud pereliikmete ja sõprade vahel (Elliott & Gerber *et al.* 2006: 2). Immigrantide kirju on mõtestatud ainulaadse sotsiaalse ruumina, mis ei eksisteeri ei kodumaal ega uuel asukohamaal, vaid kolmandas ruumis, ja mis on uurijate jaoks väärtuslikud allikad eelkõige seetõttu, et võimaldavad saada aimu immigrantide hoiakutest, väärtustest, püüdlustest ja hirmudest (*ibid.*: 4). 19. sajandi kirjade uurijad on juhtinud tähelepanu ka asjaolule, et kirjavahetused olid tollel ajal harva privaatsed, sest sageli lugesid ühele isikule adresseeritud kirju ka teised pereliikmed ja sõbrad (Lyons 2013a: 17). Kirjade kirjutamise laiem levik oli seotud kirjaoskuse leviku laienemisega 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses: 19. sajandi teisel poolel sai kirjaoskusest igapäevane vajadus, kuid erinevates Euroopa riikides oli selle oskuse levik võrdlemisi erinev. Sellel ajal oli eestlaste kirjaoskuse tase juba piisavalt kõrge ning võimaldas neile hädapärast suhtlemist kirja teel.

20. sajandil hoogustus kirjade kirjutamine järsult seoses Esimese maailmasõja puhkemisega. Et eemal viibivate lähedastega ühenduses olla, olid kirju sunnitud kirjutama ka need mehed, kes seda tavaelus ei olnud teinud. Näiteks saatis Sitsiiliast pärit sõdur Matteo Russo Esimese maailmasõja ajal oma naisele rohkem kui kaheksakümmend kirja, olles peaaegu täielikult kirjaoskamatu (Lyons 2013a: 4). Lihtsat päritolu vähese haridusega sõdurite kirjad olid üldiselt lakoornilised ja sisaldasid harva tundeväljendusi, järgides tavapäraseid rituaalseid vormeleid – kirjades võeti enamasti jutuks enda tervislik seisund, see, kellele oli adressant kirja või postkaardi saatnud või kellelt selle saanud, ning tervituste saatmine sugulastele ja naabritele (Lyons 2013b: 22–23). Liiks lähedaste teavitamisele oma eksistentsist oli kirjade kirjutamine rindel viibivatele sõduritele oluline viis jääda vaimselt ellu, säilitada sõja tingimustes suhted lähedastega ning side sõjaeelse identiteedi ja rollidega (Lyons 2013a: 12; Lyons 2013b: 28; Hagelstam 2012: 295).

Kirjade viimaseks suurimaks õitseajaks on peetud Teist maailmasõda, mil väidetavasti “kirjutati, pandi posti, läks kaduma ja saadi kätte rohkem kirju kui ei kunagi varem” (Hartley 1999: 183). Kirjade vahetamine jäi peamiseks suhtlusvormiks ka Teise maailmasõja tõttu Euroopast USAsse, Kanadasse või Austraaliasse elama asunud sõjapagulastele, sealhulgas neile eesti pagulastele,

kes soovisid oma Nõukogude Eestisse jäänud lähedaste ja pereliikmete kohta teateid saada ning katkenud suhted taastada. Need protsessid said alguse vahetult pärast sõja lõppu, kui lühikesi kirju ei saadetud oma sugulastele, vaid näiteks mõne perevälise isiku aadressil, kompamaks kirjavahetuse käivitamise võimalikkust õige adressaadiga (vt nt Raudsepp 2018); kirja teel suhtlemine Teise maailmasõja ajal võõrsile sattunud ja kodumaale jäänud eestlaste vahel hoogustus märgatavalt 1950. aastate teisel poolel.

Kirjavahetuste publitseerimisest Eestis

Eestis on erakirju erinevatel eesmärkidel trükitud avaldatud kaks sajandit ning sellega on alati kaasnenud ka uurimistöö, olgu see siis kirjade esialgse läbivaatamise tasandil või teaduliku süvauurimise tasandil. Erialases teaduskirjanduses seostatakse selle algust Rosenpläneri tegevusega, kes alates 1813. aastast avaldas eestikeelseid kirju ajakirjas *Beiträge zur genaueren Kenntniss der estnischen Sprache* (Lisandusi eesti keele lähemaks tundmiseks), kasutades neid keelenäite funktsioonis. 19. sajandi teisel ja 20. sajandi esimesel poolel publitseeris kirju Õpetatud Eesti Selts, 1940. aastast alates hakkas kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond oma kogudes leiduvaid kirjavahetusi süstemaatiliselt läbi töötama ning hoogu sai ka publikatsioonide koostamine. Üheks mahukamaks ja silmapaistvamaks tööks kujunes Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. Ehkki töö kirjavahetustega oli pidev protsess, tõusis nende uurimise ja publitseerimise teema aeg-ajalt rohkem esile. Näiteks kirjutab Eva Aaver 1970. aastate algul:

Väljapaistvate ühiskonna- ja kultuuritegelaste kirjade publitseerimine on saanud tavaks ülemaailmses ulatuses. [...] Kirjade kui dokumentaalse allikmaterjali tähtsust on tunnetanud teadlased. Kirjavahetuste publikatsioonidest on huvitatud laiem lugejaskondki, kes üha rohkem on hakanud hindama faktikirjandust. Ja last not least võlub lugejaid kirjade belletristlik külg, sest ka epistolaarne tekst võib olla loomingulise töö resultaat ja autori muid teoseid esteetilis-kunstiliselt ühendadagi. (Aaver 1972: 690).

Sariväljaanne “Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale”

Umbes kümme aastat pärast Aaveri kirjutist sai küpseks sariväljaande asutamise plaan, mis pidi leevendama vajadust dokumentaalse allikmaterjali kättesaadavuse järele. 1984. aastal hakkas ilmuma Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna materjalide publitseerimiseks mõeldud sariväljaanne “Litteraria: eesti kirjandusloo allikmaterjale”. Selle väljaande tulekuga eesti teaduskirjandusmaastikule elavnes kirjavahetuste uurimine ning muutus regulaarsemaks ka publitseerimine. Plaani avaldada 19. ja 20. sajandi kirju, lisaks ilukirjanduslike teoste mustandeid, aja- ja eluloolisi märkmeid ning fotosid. Väljaande adressaadina nähti eelkõige teadlaskonda (Peegel: 1984: 5–6). Tõsiasja, et esikohale on asetatud kirjad, võib seostada ühe olulise sündmusega kirjavahetustega tegelemise pikas praktikas: nimelt oli mõned aastad enne “Litteraria” esimese vihiku ilmumist lugejani jõudnud Kreutzwaldi kirjavahetus kuues osas (Ertis 1953–1979) ning 1982 tunnustati kuusteist aastat töös olnud kirjakogu avaldamist Eesti NSV riikliku preemiaga. Õhukeste “Litteraria”-vihikute väljaandmine toimus suhteliselt kiiresti, enamasti ilmus mitu numbrit aastas. Oma algusaegadel oli “Litteraria” rotaprindiväljaanne, nüüdseks on see e-litteraria nime all liikunud internetikeskkonda (<https://www.kirmus.ee/et/teadus/e-litteraria>). Esimese vihiku koostas Rutt Hinrikus, kes valis avaldamiseks Johannes Barbaruse ja Liidia Toomi kirjavahetuse. Lühikesest teadusartikli laadsest sissejuhatusest selgub, et kõnealuse kirjavahetuse kaudu avanevad vähetuntud seigad selle kohta, kuidas jõudis eesti kirjandus vene lugejateni pärast 1940. aasta juunipööret (Hinrikus 1984: 8). Seega on Hinrikuse väljaande näol tegemist panusega eesti kirjanduse tõlkelukku. Järgnevasse kirjaväljaandesse on valitud Jakob Hurda ja Jaan Adamsoni kirjad (Saukas & Oras 1989), mis nihutab “Litteraria” fookuse rahvuslikule liikumisele. 2000. aastatel tõusevad esile eksiilkirjanike kirjavahetused, kuna Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi (EKLASse) jõudsid nende personaalkogud (nt Bernard Kangro, Gustav Suits, Valev Uibopuu jt, lisaks ka Eesti Kirjanike Kooperatiiv). Nii kirjanduse ja kultuuri uurijad kui ka laiem üldsus teadis nende elust ja loomungulisest tegevusest vähe ning väljaannetele eeldati suurt lugejahuvi. 2001. aastal avaldati “Litteraria” sarjas Kangro ja Suitsu kirjavahetus. Kirjade avaldamine oli arutuse all olnud ka Rootsis, nimelt otsustas Eesti Kirjanike Kooperatiivi juhatus juba 1965. aastal asuda ette valmistama väljaannet “Kolm suurt kirjades” (Visnapuu, Suits ja Gailit). Idee ei teostunud, põhjus pole teada, kuid Janika Kronberg (1999: 7) oletab, et ajaline distantis oli paljude seikade laiema avalikkuse ette toomiseks veel liiga lühike; 2000. aastateks oli see tõke tähtsuse minetanud.

Juba esimeste vihikutega kujunes välja kindel materjali esitamise tava. Sissejuhatus andis lühiülevaate kirjade autorite elust ja tegevusest, tutvustati kirjade avaldamispõhimõtteid ning seejärel esitati kronoloogilises järjestuses kirjapartnerite kõik EKLA-s leiduvad kirjad. Tekstid trükiti ära muutmata kujul, parandades vaid ilmseid kirjavigu. Kirjatekstidele lisati kommentaarid kirjades nimetatud isikute ja paikade kohta ning kui kirjades oli juttu raamatutest, ajakirjadest või artiklitest, siis esitati joonealustes ka nende täpsed ilmunisandmed (vt nt Annuk 2001: 15). 2005. aastal ilmunud 22. vihikuga toimus “Litteraria” sisuline laienemine. Sellest annab märku ka muutus pealkirjas, kus kirjandusloo vahetab välja kultuurilugu, ehk siis, sarja uueks nimetuks saab “Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale”. Sellise sarjanimetuse all ilmus esimesena “Paul Ariste vadja päevikud 1942–1980” (Västrik 2005), millel polnud otsest seost kirjanduslooga. Mis puutub aga hilisemasse kirjavahetuste avaldamisse, siis toimus väike kõrvalpöige teatrimaailma (Saluvere 2007), kuid seejärel pöördus sari tagasi kirjanike kirjavahetuste avaldamise traditsioonilisele rajale.

Rubriik “Eesti Kultuurilooline Arhiiv” ajalookultuuri ajakirjas Tuna

Paralleelselt “Litterariaga” hakkas 1998. aastal Rahvusarhiivi, Tallinna Linnarhiivi ja Eesti Arhivaaride Ühingu koostöös ilmuma ajalookultuuri ajakiri Tuna, mis sisaldas rubriiki “Eesti Kultuurilooline Arhiiv”. Sarnaselt “Litterariaga” hakati selles avaldama kirjavahetusi EKLA kogudest, samuti päevikukatkeid, fotosid ja muid dokumente. Rubriigi avas Piret Noorhani (1998: 61–70) artikkel “Arvo Mägi – Arno Vihalemm. Valik kirju”, mille sissejuhatuses võime lugeda, et Mägi ja Vihalemma kirjavahetus on tüüpiline kultuuriinimeste kirjavahetus, see puudutab nii osaliste eneste loomingut kui ka pagulaste kultuurielu telgitaguseid. Kirjade peateemaks on siiski kirjandus. EKLA rubriik järgib “Litterariast” tuttavaid kirjade publitseerimise põhimõtteid. Artikkel koosneb sissejuhatuses, mis annab ülevaate kirjavahetuse kontekstist ja teemadest, kirjatekstid esitatakse autentseina koos tekstoloogiliste ja sisukommentaari-dega. Erinevused on formaalsed: mahu poolest on Tuna artiklid “Litteraria” vihikutest piiratumad, kuid positiivsele poolele jääb asjaolu, et need ilmuvad regulaarselt neli korda aastas. Kuna tegemist on rahvusvaheliselt leviva eelretsenseeritava teadusajakirjaga, on rubriigis avaldatud lüh uurimustel ka suurem potentsiaal laiema teadlaskonnani jõudmiseks. Nendest erinevustest hoolimata on väljaannete eesmärgid sarnased: mõlemad avaldavad kommen-

teeritud (oma)eluloolisi tekste usaldusväärsel kujul ning osutavad teemadele ja probleemidele, mis võiksid olla perspektiivikad edasiste süvauurimuste vaates.

Tekstikriitilised väljaanded

Aastate jooksul on paralleelselt “Litteraria” vihikute ja Tuna rubriigi artiklitega ilmunud mitu mahukamat tekstikriitilist väljaannet, mis järgivad ülalkirjeldatud publitseerimispõhimõtteid. Nendes avaldatud kirjavahetustel on enamasti erinev ajastuline või ajalooline taust, kuid kirjade autoreid ühendab tihe side eesti kirjandusega. Ühena esimestest jõudis trükki Sirje Oleski (1997) koostatud “Akadeemia kirjades”, mis sisaldab kahe “rahvusvahelise eestlase” Ants Orase ja Ivar Ivaski kommenteeritud kirjavahetust aastatest 1957–1981. Koostaja sõnul paistab kirjavahetus silma sellega, et kõik mõtteavaldused pöörlevad kirjanduse kui niisuguse ümber ning “ajalike päevaküsimustega” tegeldakse väga vähe, kui üldse (*ibid.*: 7). Samal ajal, kui ilmus Orase ja Ivaski kirjavahetus, oli töös teinegi suurväljaanne, paraku kulus selle lugejani jõudmiseks veerand sajandit. 2020. aastal ilmus Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastuselt kaheosaline “Euroopa, esteedid ja elulähedus” (Rummo 2020), see sisaldab Johannes Semperi ja Johannes Vares-Barbaruse kirjavahetust, mis sai alguse enne Eesti Vabariigi asutamist ning lõppes siis, kui riik elas läbi 1940. aasta poliitilist suunamuutust. Järelsõnas rõhutab Marin Laak (2020: 1137–1139) väljaande teaduslikkust ning toob esile rea kirjandus- ja kultuurivaldkondi, mille uurimist kõnealuse kirjavahetuse avaldamine võimaldab, nagu nt reisikirjandus, tõlkelugu, Teise maailmasõja eelne kirjanduselu Eesti Vabariigis, lisaks ka mälu ja mäletamine. Samal aastal andis Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus välja Raimond Kaugveri (2020) “Kirjad Sigridile. Sõjatandril ja vangilaagrist 1944–1949”. Selle koostamisel on järgitud tekstikriitiliste väljaannete tavapärasest traditsiooni. Saatesõnas selgitab Eneken Laanes (2020) kirjapartnerite eluloolist tausta, ajaloosündmusena on kesksel kohal Soome Jätkusõda ning sõjas vabatahtlikena osalenud eesti meeste elu Siberi vangilaagrites. Aasta hiljem jõudis lugejateni veel üks vangilaagrikirjade kogu – Jaan Krossi “Kallid krantsid”, mis sisaldab ligi nelisada kirja aastatest 1946–1954 (J. Kross 2021). Sissejuhatuses tõstab koostaja ja kommenteerija Eerik-Niiles Kross esile kirjade mitmekihilist väärtust: esiteks teenib olude ja mõtete jäädvustamine ajaloo huvisid ning teiseks võimaldavad need kirjad asetada Krossi hilisema kirjandusliku loomingu täiesti uude konteksti (E.-N. Kross 2021: 17). Nõukogude ajajärgu esimesed kümnendid on taustaks Varraku ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi koostöös valminud raamatule “Minu lamp põleb”, milles koostajad Eve Annuk ja Kristi Metste (2015) toovad laia lugejaskonna ette Betti Alveri ja Mart

Lepiku kirjavahetuse aastatest 1947–1970 koos põhjalike kommentaaridega. Annuki sissejuhatavast kirjutisest võib järeldada, et kirjavahetuse avaldamine teenib kahte eesmärki: sarnaselt ülalnimetatud väljaannetega pakub see lisanudusi kirjandusloole, kuid vähemalt sama oluline on koostajate püüdlus avada lugejale kirjades sisalduvate argielu pisi-asjade kaudu tuntud kirjandustegelasi lihtsalt inimestena – sellistena, nagu nad olid oma ajas.

Tekstikriitiliste väljaannete koostajad on sissejuhatavates kirjutistes alati rõhutanud kirjavahetuste lahutamatu seost kirjade kirjutamise taustaga. Näiteks Annuk asetab kirjad ajastu konteksti, tuues põgusalt, kuid kujukalt esile nõukogudeaegse tegelikkuse oma vastuolulisuses, mis Kirjanike Liitu kuuluvate kirjanike puhul avaldus teoste tasustamises suhteliselt kõrgete honoraridega, nende loomevabadust samas kontrolli all hoides. Kirjanike teadlikkus piiratud väljendusvabadusest ja selle eiramise võimalikest tagajärgedest viis enesetsensuurini ning see kandus loomingu üle ka nende erakirjavahetustesse (*ibid.*: 10–11), milles võib näha ajastu üht kõnekamat iseärasust. Laanese vaatenurk on huvipakkuv selle poolest, et ajalugu pole siin nähtud ainult kontekstina, vaid esiplaanile on seatud kirjade avaldamise ajalookirjutuslik tähtsus. Nimelt sisaldavad Kaugveri kirjad väärtuslikku infot Vorkuta vangilaagri kohta, pakkudes arvestatavat lisa viimastel kümnenditel kogunenud tekstikorpusele, milles on esindatud vaadete paljusus ning mis sellisena võib toimida arvestatava ajalooallikana (Laanes 2020: 6).

2019. aastal valmis Rutt Hinrikuse ja Tiina Ann Kirsi koostöös “Eesti elu-lookirjutus: antoloogia” (Hinrikus & Kirss 2019). Selle teine osa “Kirjad” (koostanud Kirss) esitab kirjatekstide näiteid, mis pärinevad 19. ja 20. sajandist. Kirju valides on antoloogia autorid lähtunud sellest, et need pakuksid huvi nii kultuuri- kui ka isikuloolisest vaatenurgast. Kirjade autorite hulgas paistavad silma eesti kirjanduse suurkujud, aga on ka mõne teise valdkonnaga seotud haritlasi, kes oma eluajal olid tuntud inimesed, kuid nüüdseks juba unustusse vajumas. Valikus ei leitud tavaliste inimeste kirju, kes kindlasti on moel või teisel osalenud eesti kultuurielus, kuid pole oma tegevusega märkimisväärselt panustanud selle edendamisse. Antoloogias esitatud valik peegeldab ilmekalt viimastel aastakümnetel valitsenud peavoolu-suundumusi kirjade publitseerimisel ja uurimisel.

Lühiülevaade kirjavahetustel põhinevatest teadusuurimustest

Eesti humanitaar- ja sotsiaalteadlaste süvauurimused näitavad, et kirju kasutatakse enamasti infoallika funktsioonis, käsitlemaks mingit probleemi, millel

võib, kuid ei pruugi olla otsest seost kirjažanriga. Siiski, enamuse uurimusi, mille peaesmärk on uute isiku-, kultuuri- või ajaloo-alaste teadmiste saamine, lisab midagi ka kirjade žanrispetsiifika kohta. Uurimustes pööratakse tähelepanu epistolaarsete praktikate eri aspektidele, nagu nt kommunikatiivsus, intersubjektiivsus, temaatika, väljendusvahendite valik jt kirjutamisviisi iseärasused, kuid ka olud, mis kirjapartnerid kirjutamise ajal ümbritsesid ning kirjade vormile või sisule oma jälje jätsid. Viimasel kahel aastakümnel on oma süvauurimustes kirju allikmaterjalina kasutanud nii ajaloolased, kirjandusteadlased, kultuuriloolased, folkloristid kui ka filosoofid. Uurimuste arv on siiski pigem tagasihoidlik, esile võib tuua mõned oletatavad põhjused. Näiteks on ajaloolaste hulgas levinud kriitiline hoiak erakirjade usaldusväärse suhtes ajaloosündmuste kirjeldamise allikana – eelistatakse objektiivsemaid dokumente, mis on vabad kirjutaja isiklikest emotsioonidest ja hoiakutest. Teiseks, kirjad satuvad sageli arhiivi juhuslikult, need on enamasti ühepoolsed ega pruugi seetõttu sobida uurijat huvitava probleemi käsitlemiseks. Lisaks tuleb kirjade kui allikmaterjali kasutamisel arvesse võtta eetikanõudeid, mis seavad uurimistööle omad piirid.

Pea kõik uurimused näitavad, et autorid on püüdnud analüüsitavaid kirju või kirjavahetusi liigitada, toetudes üldistele iseärasustele, mis neid kirju teiste samalaadsetega ühendab. Kui Cicero jagas kirjad infovahetuskirjadeks, lõbusa sisuga kirjadeks ja tõsisteks e kaalukateks kirjadeks, siis tänapäeval kasutatakse liigimääratlusi nagu nt 'kultuurikirjavahetus' ja 'argikirjavahetus' või 'igapäevaelu kirjad'. Eesti kirjandusteadlaste hulgas hakkas kultuurikirjavahetuse mõiste levima 1960. aastatel, selle tõi käibesse Hellar Grabbi. Mõiste hõlmab kirju, milles domineerib kultuuriline ja professionaalne teabevahetus (Laak 2014: 160). Enamasti seostub kultuurikirjavahetus kultuuriloos silmapaistvate isikutega ning argikirjavahetus tavaliste inimestega – mõiste, mis ilmselt hakkas levima ingliskeelses teaduskirjanduses kasutusel oleva mõiste *ordinary people* eeskujul. Piir kahe kategooria vahel on üsna hajus, kuna tuntud kultuuritegelane võib kirjutada igapäevaelu pisiasjadest ning tavanimene kultuurist. Neid tõsiasju on mõnes artiklis mainitud, kuid pikemat arutelu pole järgnenud. Eestis domineerivad kirjavahetuste uurijate hulgas kirjandusteadlased, mistõttu on ootuspärane, et allikatena on esikohal kultuurikirjavahetused. Vaade kirjade uurimise põhimõtetele hakkas avarduma koos Eve Annuki (2006) doktoritöö "Ilmi Kolla ja tema aeg: biograafilise lähenemisviisi võimalusi nõukogude aja uurimise kontekstis" valmimisega. Annuki eesmärk ei ole ainult Kolla luuleloomingu kontekstuaalsete aspektide süvendatud käsitlemine, tema uurimuses tõuseb esiplaanile Kolla kui naine oma argises olemises. Kohe doktoritöö järel ilmus ka artikkel "Letters as a New Approach to History: A Case Study of an Estonian Poet Ilmi Kolla (1933–1954)" ("Kirjad

kui uus lähenemine ajalool: juhtumiuurimus eesti luuletajast Ilmi Kollast (1933–1954)”), kus Annuk (2007: 6–7) rõhutab, et tavaliste inimeste erakirjad võivad sõnastada ühiskonna selliseid aspekte, mida teistes omaeluloolistes allikates ei esine. Teadusuurimuste analüüs näitab, et nende tavaliste inimeste kirju, mis ei sisalda mingit infot kirjanduse või kultuuriloo kohta, hakkasid esimestena uurimismaterjalina kasutama ajaloolased: sajandivahetusel ilmus kahes osas Aigi Rahi-Tamme ja Piret Jõgisuu uurimus “Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast” (Rahi & Jõgisuu 1998, Rahi & Jõgisuu 2000). Muu hulgas leiame siit tähelepaneku, et kultuuriloos tuntud isikute kirju on arhiividesse kogunenud palju, kuid tavaliste inimeste omi pole süstemaatiliselt kogutud, uurimisest rääkimata. Autorite arvates ei kiirustanud inimesed Nõukogude ajal oma isiklikke dokumente arhiividele loovutama ning teisest küljest polnud arhiivid nendest huvitatud (Rahi & Jõgisuu 1998: 29), neid ei peetud kultuuriloo seisukohalt väärtuslikuks. Eesti Ajalooarhiivi ja Eesti Rahva Muuseumi kogudes selliseid kirju siiski leidis, selgub Rahi ja Jõgisuu artiklitest. Nende kirjade põhjal analüüsivad autorid, mida ja kuidas sõdurid sõjast ja sõduri igapäevaelust kirjutavad, tehes järeldusi nt sõdurite suhtumise kohta sõjasse, kuid jätmata kõrvale ka hingelisi kannatusi, mida sõdurile võis põhjustada näiteks vastamata armastus. Sõjakirjadel põhinevad uurimused kerkivad teiste kirjauurimuste hulgas esile ajuti, kindlasti on oma osa selles ajaloosündmuste olulistel tähtpäevadel. Näiteks seoses saja aasta möödumisega Esimese maailmasõja algusest käsitleb Rahi ja Jõgisuuga sarnaseid teemasid Andreas Kalkun (2015) oma artiklis ““Rohgem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning peresuhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades”. Artikkel on eriti huvipakkuv selle tõttu, et autor näitab, kuidas väheharitud mehe epistolaarne pärand erineb haritud mehe kirjadest kirjaliku väljendusoskuse osas ning indikeerib ka hoopis teistsuguseid vaateid sõjale.

Eesti Rahvaluule Arhiivis ja Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatakse kirju, mis eesti maainimesed on kirjutanud 19. sajandil. Need jõudsid arhiivi tänu oma seotusele rahvaluulekogumise aktsioonidega. Üldjuhul on tegemist kitsalt spetsiifiliste kirjadega, milles antakse selgitusi või esitatakse küsimusi kogutud materjali kohta. Neid kirju on oma uurimistöös kasutanud Katre Kikas. Artiklis “Rahvaluulekogumine epistolaarses kontekstis. Helene Maaseni kirjad Jakob Hurdale” (Kikas 2017) analüüsib ta kirjalikku kommunikatsiooni koguaja ja kogumise organiseerija vahel, otsides vastust küsimusele, miks rahvaluulekogujad kirjutasid kirju, kui see polnud möödapäasmatult vajalik – see, mida neilt oodati, oli rahvaluulevormide üleskirjutamine.

Mitmed uurijad analüüsivad tavainimeste kirjavahetuste põhjal intiim- ja peresuhete dünaamikat. EKLas leiduvaid armastuskirju on avaldatud ajakirjas Tuna (nt Annuk 2019), kuid süvauurimusi leidub vähe. Kõige lähemal sellele

seisab Maarja Hollo (ilmumas) artikkel ““I Am Like Green Firewood – Not Going Out, Not Catching Fire!” A Prisoner’s Self-Portrait in Letters” (““Olen nagu tuli toores puus, ei kustu ega põle!” Ühe vangis portree kirjades”). Autor läheneb aastatest 1934–1938 pärit vanglakirjadele kui “tunnete arhiivile”, neid siiski armastuskirjadeks nimetamata. Artiklis analüüsitakse ühiskonnast isoleeritud mehe romantiliste tunnete väljendamise viise ning intiimsuse loomise strateegiaid, kuid artikli põhifookus on siiski sellel, millist enesekuvandit kirjutaja oma kirjade vahendusel adressaadile soovib esitleda. Leena Kurvet-Käosaare (2015) artikkel “The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain” (“Õdedevahelise kirjavahetuse dünaamika üle raudse eesriide”) põhineb autori vanaema ja vanatädi mahukal kirjavahetusel aastaist 1956–1989. Kurvet-Käosaar analüüsib emotsionaalsete sidemete väljendumist perekirjades, jälgides, kuidas kujunevad tekstilise intiimsuse strateegiad, nagu nt toetumine ühistele mälestustele või teineteise kursis hoidmine oma igapäevaelu üksikasjadega. Kirjade rolli katkenud peresuhete kokku sõlmimisel puudutab Triinu Ojamaa (2022) artikkel “Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum”, milles kirjade süvaanalüüsi abil jälgitakse Laabani isa püüdlusi saavutada kontakti Rootsi põgenenud pojaga. Kadri Kasemets ja Hannes Palang lähenevad kirjadele kui žanrile, milles on oluline tähtsus kirjapartnerite individuaalsetel suhetel. Ühisuurimustes “Mobile belonging in historical everyday letters: the case of Estonia in the 1950s” (“Mobiilne kuuluvustunne ajaloolistes igapäevakirjades: Eesti juhtum 1950. aastatel”) (2020) ja “Mobiilne kuuluvustunne kui toimetulekuviis 1950. aastate argielus: ühe pere lugu” (2022) püüavad nad maal elava ema ja tema linna siirdunud tütre igapäevaelu kajastavate kirjade analüüsimise teel tuvastada erinevaid kuuluvustundeid ning selgitada nende kujunemise protsesse. Eelpool käsitletud uurimustest järeldub, et autorid väärtustavad tavainimeste erakirju kui allikaid, mis annavad võimaluse saada vahetut sissevaadet inimese hingeellu. Lisaks sellele märgivad mitmed, et esmapilgul vähetähtsana näivate kirjade analüüsimise tulemusena võib kujuneda ootamatult detailirikas pilt eri ajastustest või ajaloosündmustest.

Raudeesriide ajastu domineerimine uurimustes

Kirjavahetusel põhinevate uurimuste kogumis moodustavad ühe suure grupi uurimused, mis käsitlevad kodu- ja diasporaaestlaste suhtlust raudeesriide ajastul. Artiklid põhinevad valdavalt kultuurikirjavahetustel, eelpool käsitletud tekstikriitilised publikatsioonid rajasid sellele uurimissuunale tugeva vundamenti. EKLA teadurite sihipärase tegevuse tulemusena kogude täiendamisel

oli 21. sajandi esimeseks kümnendiks kultuurikirjavahetusi kogunenud märkimisväärne hulk ning need muutused uurijatele hõlpsasti kättesaadavaks – osaliselt ka digitaalsena. Lisaks mängis raudeesriidega seotud problemaatika esilekerkimisel oma rolli laiema üldsuse huvi pikka aega juurdepääsupiirangute all hoitud väliseestlaste kultuuripärandi vastu. 2000. aastatel ilmus rida uurimusi, mis otseselt või kaudselt seostuvad kirjavahetustega. Marin Laagi (2014) artikkel “Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide” on nende hulgas üks esimesi, sarnase teemaga jätkab Laak (2016) artiklis “Laulu algus eesti kirjanduse sillal. Veel kord luuleuuendusest 1960. aastatel”. Autori fookuses on uued suundumused kodueesti kirjanduses, kuid artiklid annavad ka uusi teadmisi kirjavahetuse toimimise kohta. Privaatsete suhtluskanalite kujunemist õe ja venna vahel, kellest esimene on Teise maailmasõja keerises pagunud Kanadasse ning teine jäänud Eestisse, kirjeldab Kadri Tüür (2016) oma artiklis “Raamatutega läbi raudse eesriide. Raissa Kõvamehe kirjad Artur Keskülale”. Uudne on autori käsitlus tõlgendusnihetest, mis paratamatult tekkisid kodu- ja väliseestlaste suhtluses, kuna kirjapartnerid elasid ideoloogilises mõttes erinevates foruumides. Kuid Tüüri uurimuse keskmes on siiski raamatuvahetus ja kirjandus laiemalt. Sarnasel teemal on kirjutanud ka Anu Raudsepp (2018), kelle artiklis “Erakirjad infoallikana Eesti ja Lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959)” on vaatluse all kõige varasemate sõjajärgsete aastate kodu- ja diasporaaestlaste kirja- ja raamatuvahetus. Muu hulgas kõigutab artikkel teadusartiklites valitsevat arvamust, nagu alanuks kirjasuhtlus pagulaste ja kodueestlaste vahel alles 1950. aastate keskel.

Raudeesriide-ülestele kultuurikirjavahetusele pühendatud uurimuste hulgas eristub teistest Aija Sakova (2020) artikkel “Письма Ивара Иваска Б. Л. Пастернаку” (“Ivar Ivaski kirjad Boris Pasternakile”), kuna see esindab läbinisti kirjandusloo uute faktidega täiendamisele orienteeritud uurimissuunda. Vaatluse all on Nõukogude ajal Ameerikast Venemaale saadetud kirjad, autoriks pagulasluuletaja ja kirjanduskriitik Ivar Ivask, adressaadiks vene kirjanik Boris Pasternak ning teemaks ta maailmakuulus romaan “Doktor Živago”. Tulevikule mõeldes perspektiivika küsimusepüstitusega paistab silma Tiina Saluvere (2016) “Dialogi võimalikkusest: variante Nõukogude Eesti ja eksiili suhtluseks kultuuriloolise arhiivi kogude põhjal”. Saluvere seab eesmärgiks uurida, kuidas aitavad kirjad välja selgitada seda, kas ja kuidas on aastakümneid erinevas ideoloogilises mõjusfääris elanud inimeste arvamused ja hoiakud üksteise suhtes muutunud, kas eestlaseks olemise kood ehk kultuuriline ühisosa on säilinud või on toimunud sügavamaid koodinihkeid (Saluvere 2016: 225–226). Need on küsimused, millele eesti teadlased täna veel ammendavat faktipõhist vastust anda ei oska. Mis aga puutub raudeesriide ajajärgu kirja- desse, siis olenemata sellest, kas tegemist on kultuuri- või argikirjavahetustega,

seob neid ühine joon: tsenseerimine. Olenemata uurimistöö peaesmärgist on kõigis raudeesriide-ülel kirjasuhtlust käsitlevates artiklites näiteid toodud ka erinevate verbaalsete ja visuaalsete väljendusvahendite kohta, mida kirjutajad kasutasid oma tegelike mõtete varjamiseks tsensori eest.

Uusi käsitlusi

Ajakirja Mäetagused erinumber “Erakirjad kui uurimisallikad” toob lugeja ette viis värsket uurimust, mille allikmaterjaliks on kirjad. Erinumbri koostamise idee sündis 2022. aasta mais toimunud Eesti-uuringute Tippkeskuse konverentsil “Subjektiivsus ja intersubjektiivsus keeles ja kultuuris”, mille ettekandeponeelis “Subjektiivsus ja intersubjektiivsus kirjavahetustes” olid kõneks adressandi subjektiivse kogemuse avaldumise viisid kirjades, kirjavahetuse rollid, kirjasuhtluse dünaamikat mõjutavad tegurid, nagu nt ajalooline kontekst, pöördelise tähtsusega sündmused kirjapartnerite eraeludes jms. Nimeetatud teemad saavad edasiarenduse käesolevas ajakirjanumbris. Katre Kikase (2023) artikkel ““Ma palun saatke mulle üks erakiri...” Intersubjektiivsus Jaan Saalvergi kirjades Jakob Hurdale” käsitleb spetsiifilist epistolaarset praktikat, mis kaasnes rahvaluule kogumisaktsioonidega 19. ja 20. sajandi vahetusel. Analüüsides adressandi püüdlusi intersubjektiivse suhtluse saavutamiseks adressaadiga, toob Kikas ühtlasi nähtavale selliste isikute kirjaliku lävimise eripära ja tagamaad, kes olid teineteisest täiesti erinevad nii ühiskondliku positsiooni kui ka haridustaseme poolest. Maarja Hollo (2023) artiklis ““Mis on möödas ega see ei kordu...” Kurt Eiskopi kirjad Edith Eiskopile aastaist 1940–1941 kui ajalootunnistaja tunnistus” on vaatluse all mehe kirjasuhtlus armastatud naisega. Analüüsitakse kirju, mis Kurt Eiskop saatis Eesti Vabariigi pöördelistel aegadel ajateenistuses olles oma tulevasele abikaasale. Ühest küljest on artikli fookuses armastuse ja armukadeduse, samuti nostalgia kui eri tundeid hõlmava fenomeni väljendusviisid kirjades. Teisalt analüüsib autor, mida näitavad kirjad selle kohta, kuidas Eiskop koges ja mõtestas ajateenija igapäevaelu Eesti Vabariigi viimastel iseseisvuse kuudel. Eiskopi subjektiivset kogemust käsitledes kasutab Hollo ajalootunnistaja kontseptsiooni, pakkudes sellega uudset lähenemisenurka sõja tingimustes kirjutatud kirjade analüüsimiseks. Triinu Ojamaa (2023) artikli “Eesti mobilisatsioonipõgenike kirjasuhtlusest Soome Jätkusõja ajal” teemaks on põgenike kirjad: autor analüüsib viie Eestist mobilisatsiooni kartuses Soome põgenenud mehe – Harri Kiisa, Boris Kuuma, Ilmar Mikiveri, Olev Mikiveri ja Heino Mikiveri – kirju Ilmar Laabani, kellel õnnestus 1943. aastal Rootsi põgeneda ja kes oli Stockholmi elama asunud. Ojamaa artiklist selgub, et sõja ajal (1943. aasta kevadest järgmise

aasta suveni) saadetud kirjade eripära tingis asjaolu, et neid tsenseeriti, mistõttu pidid kirjade autorid mõtlema välja, millisel viisil oma sõnumit edastada, nii et adressaat sellest õigesti aru saaks. Teise analüüsitava kirjade eripärana toob autor välja, et sageli oli ühel kirjal mitu adressaati, kuid leidub ka kirju, millel oli mitu adressanti. Mobilisatsioonipõgenikud olid kirjavahetuses, et jagada kogemusi ja anda nõu, kuid kirjade vahetamine aitas ka vähendada põgenikke vaevanud üksindus- ja häbimärgistatuse tunnet. Tiina Kirsi ja Marin Laagi (2023) artikkel “Luulesõrestik üle ookeani. Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse teemaanalüüsi poole” heidab valgust kahe eesti kultuuris silmapaistava isiku mahukale kirjavahetusele, mis sai alguse 1957. aastal ja kestis 1972. aastani. Kirjades esinevate teemade tuvastamiseks kasutati korpusanalüüsi meetodit, mille tulemusel toovad autorid välja seitse peamist teemat: Goethe, Pasternaki, Rilke, Dodereri ja Radauskase looming ning läti ja leedu luule; ajakiri *Mana* ja selle peatoimetaja Ivar Grünthali tegevus; kirjutamisega seonduv; tõlkimisega seotud probleemid ja lõpuks argielu. Anna Hukka (2023) artikkel “Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksiilis: ühise kirjade ruumi loomine distantse lühendamise abil” põhineb Teise maailmasõja keerises Rootsi pagenud Uibopuu kirjavahetusel abikaasa Tuuli Reijoneniga Soomes; vaadeldakse ka Uibopuu kirjasuhtlust Eestisse jäänud lähedastega sõjajärgsel perioodil. Artikkel on võrdselt huvipakkuv nii sisu kui ka meetodi poolest. Kirjade analüüsimisel kasutab autor hermeneutilist lugemisviisi, mis võimaldab laiendada teksti mõistmist ning ühtlasi teadvustada ning seeläbi ka minimeerida uurija kui kolmanda isiku eelarvamusi, mis võiksid osutada takistavaks teguriks teksti interpreteerimisele.

Tänuõnad

Artikkel on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojektidega EKKD126 “Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides II” ja EKM 8-2/22/1 “Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad” ning selle valmimist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145).

Kirjandus

Aaver, Eva 1972. Kirjade publitseerimine päevakorralt. – *Keel ja Kirjandus* 11, lk 690–692.

Annuk, Eve 2001. Eksiiliaastad: Bernard Kangro ja Gustav Suits Rootsisis. – Annuk, Eve (koost) & Hinrikus, Rutt (toim). *Kaasteelised: Bernard Kangro ja Gustav Suitsu kirjavahetus*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–15.

Annuk, Eve 2006. *Ilmi Kolla ja tema aeg: biograafilise lähenemisviisi võimalusi nõukogude aja uurimise kontekstis*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Annuk, Eve 2007. Letters as a New Approach to History: A Case Study of an Estonian Poet Ilmi Kolla (1933–1954). – *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 15 (1), lk 6–20 (DOI:10.1080/08038740701237760).

Annuk, Eve 2017. Erakirjade varjamatu võlu. – *Looming* 1, lk 152–154 (<http://www.looming.ee/artiklid/erakirjade-varjamatu-volu/> – 29.05.2023).

Annuk, Eve 2019. “Ma armastan meie armastust.” Marie Tammani ja Peeter Reisiku kirjad 1908. aastast. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 2, lk 124–138 (<https://www.ra.ee/tuna/ma-armastan-meie-armastust-marie-tammani-ja-peeter-reisiku-kirjad-1908-aastast-lk-124-138/> – 29.05.2023).

Annuk, Eve & Metste, Kristi 2015. *Minu lamp põleb. Betti Alveri ja Mart Lepiku kirjavahetus 1947–1970*. Tallinn: Varrak.

Arrak, Jüri & Vene, Ilmar 2016. *Ilma naljata. Kirjavahetus 1994–2000*. Tartu: Ilmamaa.

Arrak, Jüri & Vene, Ilmar 2017. *Kiri ei peta. Kirjavahetus 2001–2008*. Tartu: Ilmamaa.

Arrak, Jüri & Vene, Ilmar 2018. *Õhtumaiselt. Kirjavahetus 2009–2017*. Tartu: Ilmamaa.

Bray, Bernard 2001. Letters: A General Survey. – Jolly, Margaretta (toim). *Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms 2*. London & Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, lk 551–553.

Burton, Gideon 2007. From Ars dictaminis to ars conscribendi epistolis. – Poster, Carol & Mitchell, Linda C. (toim). *Letter Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*. Columbia: The University of South Carolina Press, lk 88–101.

Cicero, Marcus Tullius 2009. Lähedastele 2.4. – Kolk, Kaspar (koost). *Rooma kirjanduse antoloogia*. Tallinn: Varrak, lk 165–166.

Daybell, James 2012. *The Material Letter in Early Modern England. Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635*. Palgrave Macmillan.

Demata, Massimiliano 2001. Montagu, Lady Mary Wortley. – Jolly, Margaretta (toim). *Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms 2*. London & Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, lk 610–611.

Elliott, Bruce S. & Gerber, David A. & Sinke, Suzanne M. 2006. Introduction. – Elliott, Bruce S. & Gerber, David A. & Sinke, Suzanne M. (toim). *Letters Across Borders: The Epistolary Practices of International Migrants*. Palgrave Macmillan: lk 1–25.

Ertis, Eduard & Vinkel, Aarne & Põldmäe, Rudolf (toim) 1953–1979. *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus*. 6 köites. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Farrell, Michèle L. 1994. Marie de Rabutin-Chantal, Madame de Sévigné. – Sartori, Eva Martin & Zimmerman, Dorothy Wynne (toim). *French Women Writers*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, lk 453–462.

Hagelstam, Sonja 2012. Families, Separation and Emotional Coping in War: Bridging Letters Between Home and Front, 1941–44. – Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim). *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Leiden, Boston: Brill, lk 277–312 (DOI:10.1163/9789004214330_008).

Hardie, Philip 2019. Leppimine keisririigiga: luule Augustuse ajal lõpus ja Tiberiuse ajal. – Taplin, Oliver (koost). *Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas. Uus vaatenurk*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 408–441.

Hartley, Jenny 1999. ‘Letters are *everything* these days’: mothers and letters in the Second World War. – Earle, Rebecca (toim). *Epistolary Selves. Letter and Letter-Writers, 1600–1945*. Aldershot: Ashgate, lk 183–195.

Hinrikus, Rutt 1984. J. Barbaruse ja L. Toomi kokkupuuteist. – Hinrikus, Rutt (koost), Olesk, Peeter (toim). *J. Barbaruse ja L. Toomi kirjavahetusest*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 1. Tallinn: Eesti Raamat, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 7–15.

Hinrikus, Rutt & Kirss, Tiina Ann 2019. *Eesti elulookirjutus: antoloogia*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Hollo, Maarja [ilmumas]. “I Am Like Green Firewood – Not Going Out, Not Catching Fire!” A Prisoner’s Self-Portrait in Letters. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*.

Hollo, Maarja 2023. “Mis on möödas ega see ei kordu...” Kurt Eiskopi kirjad Edith Eiskopile aastaist 1940–1941 kui ajalootunnistaja tunnistus. – *Mäetagused* 86, lk 55–74 (DOI: 10.7592/MT2023.86.hollo).

Hukka, Anna 2023. Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksiilis: ühise kirjade ruumi loomine distantse lühendamise abil. – *Mäetagused* 86, lk 99–114 (DOI:10.7592/MT2023.86.hukka).

Kalkun, Andreas 2015. “Rohgem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning pèresuhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades. – Hirnikus, Mirjam & Mattheus, Ave (toim). *Esimene maailmasõda eesti kultuuris*. Tallinna Ülikooli Eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17. Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 116–144.

Kaplinski, Jaan & Kõusaar, Kadri 2023. *JKKK: Kirjavahetus 2007–2021*. Tallinn: Hea Lugu.

Kaplinski, Jaan & Önnepalu, Tõnu 2022. *Kirjad*. Tallinn: Aadam ja pojad.

Kasemets, Kadri & Palang, Hannes 2020. Mobile belonging in historical everyday letters: the case of Estonia in the 1950s. – *Journal of Baltic Studies* 51 (1), lk 17–33 (DOI:10.1080/01629778.2019.1694048).

Kasemets, Kadri & Palang, Hannes 2022. Mobiilne kuuluvustunne kui toimetulekuvii 1950. aastate argielus: ühe pere lugu. – *Mäetagused* 84, lk 11–132 (DOI:10.7592/MT2022.84.kasemets_palang).

Kaugver, Raimond 2020. *Kirjad Sigridile. Sõjatandrilt ja vangilaagrist 1944–1949*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Kikas, Katre 2017. Rahvaluulekogumine epistolaarses kontekstis. Helene Maaseni kirjad Jakob Hurdale. – *Keel ja Kirjandus* 4, lk 272–290 (DOI:10.54013/kk713a3).

Kikas, Katre 2023. “Ma palun saatke mulle üks erakiri...” Intersubjektiivsus Jaan Saalvergi kirjades Jakob Hurdale. *Mäetagused* 86, lk 33–54 (DOI:10.7592/MT2023.86.kikas).

Kraus, Christina S. 2019. Sepistades rahvuslikku identiteeti: proosakirjandus kuni Augustuse ajani. – Taplin, Oliver (koost). *Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas. Uus vaatenurk*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 320–343.

Kronberg, Janika 1999. August Gailit ja Eesti Kirjanike Kooperatiiv. – Kronberg, Janika (koost). *Gailit, August. Kirjad Eesti Kirjanike Kooperatiivile*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 15. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–9.

Kroonika 4.02.2008 = Kõusaar ja Kaplinski peavad plaani. – *Kroonika* 04.02.2008 (<https://kroonika.delfi.ee/artikkel/18111196/kousaar-ja-kaplinski-peavad-plaani> – 30.05.2023).

Kross, Jaan 2021. *Kallid krantsid. Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberis 1946–1954*. Tallinn & Tartu & Brüssel: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus.

Kross, Eerik-Niiles 2021. Sissejuhatus. – Eerik-Niiles Kross (koost). *Kallid krantsid. Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberis 1946–1954*. Tallinn & Tartu & Brüssel: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 15–81.

Kurvet-Käosaar, Leena 2015. The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain. – *Life Writing* 12 (2), lk 161–175 (DOI:10.1080/14484528.2015.1022929).

Laak, Marin 2014. Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide. – *Methis. Studia Humaniora Estonica* 13, lk 148–172 (DOI:10.7592/methis.v10i13.1308).

Laak, Marin 2016. Laulu algus eesti kirjanduse sillal. Veel kord luuleuendusest 1960. aastatel. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (koost ja toim). *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 290–308.

Laak, Marin 2020. Teekond enne ööd. Järelsõna J. Semperi ja J. Vares-Barbaruse kirjavahetusele. – Rummo, Paul (koost). *Euroopa, esteedid ja elulähedus. Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940*. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 1117–1143.

Laak, Marin & Kirss, Tiina 2023. Luulesõrestik üle ookeani. Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse teemaanalüüsi poole. – *Mäetagused* 86, lk 115–140 (DOI:10.7592/MT2023.86.laak_kirss)

Laanes, Eneken 2020. Saateks. – Kaugver, Raimond. *Kirjad Sigridile. Sõjatandrilt ja vangilaagrist 1944–1949*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 5–28.

Lyons, Martyn 2013a. *The Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860–1920*. Cambridge: Cambridge University Press (DOI:10.1017/CBO9781139093538).

Lyons, Martyn 2013b. A New History from Below? The Writing Culture of European Peasants, c. 1850–c. 1920. – Kuismin, Anna & Driscoll, J. M. (toim). *White Field, Black Seeds. Nordic Literary Practices in the Long Nineteenth Century*. Studia Fennica Litteraria 7. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 14–29.

- Noorhani, Piret 1998. Arvo Mägi – Arno Vihalemm. Valik kirju. – *Tuna*. Ajalookultuuri Ajakiri 1, lk 61–70.
- Ojamaa, Triinu 2022. Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum. – *Methis*. Studia Humaniora Estonica 29, lk 70–91 (DOI:10.7592/methis.v23i29.19032).
- Ojamaa, Triinu 2023. Eesti mobilisatsioonipõgenike kirjasuhtlusest Soome Jätkusõja ajal. *Mäetagused*, nr 86, lk 75–98 (DOI:10.7592/MT2023.86.ojamaa).
- Olesk, Sirje (koost) 1997. *Akadeemia kirjades. Ants Orase ja Ivar Ivaski kirjavahetus 1957–1981*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Peegel, Juhan 1984. Saateks. – Hinrikus, Rutt (koost) & Olesk, Peeter (toim). *J. Barbaruse ja L. Toomi kirjavahetusest*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 1. Tallinn: Eesti Raamat, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 5–6.
- Rahi, Aigi & Jõgisuu, Piret 1998. Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana. – *Ajalooline Ajakiri* 2 (101), lk 29–48.
- Rahi, Aigi & Jõgisuu, Piret 2000. Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast II. – *Ajalooline Ajakiri* 3 (110), lk 51–67.
- Raudsepp, Anu 2018. Erakirjad infoallikana Eesti ja Lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959). – *Ajalooline Ajakiri* 4 (165), lk 255–282 (DOI:10.12697/AA.2018.4.01).
- Rosenthal, Joel T. 2012. Letters and Letter Collections. – Rosenthal, Joel T. (toim). *Understanding Medieval Primary Sources*. New York & London: Routledge, lk 72–85.
- Rummo, Paul (koost). *Euroopa, esteedid ja elulähedus. Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Ruut, Riina 2017. Sissejuhatus. – Bingeni Hildegard. *Valik kirju*. Tlk Riina Ruut. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 13–43.
- Sakova, Aija 2020. Pis'ma Ivara Ivaska B. L. Pasternaku. – *Slavica Revalensia* VII, lk 204–229 (DOI:10.22601/SR.2020.07.06).
- Saluvere, Tiina (koost) 2007. *Sinu isiklik piksevarras. Karin Kase kirjad Kaarel Irdile 1953–1984*. Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale 23. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Saluvere, Tiina 2016. Dialoogi võimalikkusest: variante Nõukogude Eesti ja eksiili suhtluseks kultuuriloolise arhiivi kogude põhjal. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (koost ja toim). *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 225–246.
- Saukas, Rein & Oras, Urmas 1989. *Jakob Hurda ja Jaan Adamsoni kirjavahetus*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 6. Tallinn: Eesti Raamat.
- Singer, Godfrey Frank 1933. *The Epistolary Novel*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Sullivan, Robert G. 2007. Classical Epistolary Theory and the Letters of Isocrates. – Poster, Carol & Mitchell, Linda C. (toim). *Letter Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*. Columbia: The University of South Carolina Press, lk 7–21.

Tamm, Marek 2019. Voltaire, *le philosophe*. – Voltaire. *Filosooflised kirjad*. Tlk Anti Saar, Marri Amon. Tallinn: Varrak, lk 186–208.

Tüür, Kadri 2016. Raamatutega läbi raudse eesriide. Raissa Kõvamehe kirjad Artur Keskülale. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (toim). *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingevaljad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 202–224.

Vene, Ilmar 1996. Järelsõna: stoitsismist ja Senecast. – Seneca, Lucius Annaeus. *Moraalikirjad Luciliusele*. Tartu: Ilmamaa, lk 549–591.

Västriku, Ergo-Hart (koost) 2005. Paul Ariste. *Vadja päevikud 1942–1980*. Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale 22. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Young, R. V. & Hester, M. Thomas 1996. Introduction: The Life of Justus Lipsius. – Lipsius, Justus. *Principles of Letter-Writing. A Bilingual Text of Justi Lipsi Epistolica Institutio*. Carbondale & Edwardsville: Southern Illinois University Press, lk xiii–xliv.

Summary

About the letter genre in European cultural history and the research and publication of correspondences in Estonia

Triinu Ojamaa

Senior Research Fellow

Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum, Estonia
triinu.ojamaa@kirmus.ee

Maarja Hollo

Senior Research Fellow

Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum, Estonia
maarja.hollo@hotmail.com

Keywords: Estonia, Europe, letter genre, publishing of letters, research of letters

The article deals with the emergence, development and blooming of the letter genre in European cultural history until the middle of the 20th century. The oldest letters that have survived to our time date from the 3rd-2nd centuries BC and are written in cuneiform. The first major heyday of the literary genre was in the time of ancient Rome, when both politicians and philosophers exchanged letters, but also several writers used the letter form in their works. The so-called canon of letter writing was formed in the Middle Ages, when the art of letter writing began to be taught at the universities. In

the 17th century, letter writing manuals and private letters began to be published in books, and in the 18th century it was already very common. The growing popularity of communication by letters is also shown by the fact that in the middle of the 18th century, when English writer Samuel Richardson published three novels in the form of letters, the epistolary novel was born. In the epistolary novels, for the first time the world of feelings and thoughts of the characters was under observation. At the end of the 19th century, communication by letters increased drastically due to the wider spread of literacy throughout Europe. The writing of letters intensified during the First and Second World Wars, which is considered the last major blooming of the letter genre. This fact is also confirmed by studies on the development of the written communication tradition in Estonia.

The article also provides a brief overview about the research and publication of private correspondences in Estonia. In the middle of the 20th century, the Estonian Literary Museum began to systematically deal with the autobiographical heritage (incl. letters) of those persons who had a prominent position in cultural history. In 1984, the serial publication *Litteraria: eesti kirjandusloo allikmaterjale* (*Litteraria: Estonian Literary History Source Materials*; since 2005 *Litteraria: Estonian Cultural History Source Materials*) was founded with the aim of making correspondences, but also various biographical notes, photographs, etc., available to the public. *Litteraria* has never been published regularly; nevertheless, by 2023 the series had published already twenty-eight issues, which are now also available online (<https://www.kirmus.ee/et/teadus/e-litteraria>). In 1998, *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri* (*The Past: Journal of Historical Culture*) came out on the landscape of social science and humanities journals. The new journal included the rubric “Estonian Cultural History Archives”, which allowed the researchers to regularly publish archival sources with commentary four times a year. Over the years, several voluminous text-critical publications of correspondences have been published in parallel with the issues of *Litteraria* and *Tuna*, for example, “Akadeemia kirjades” (“Academy in letters”, Olesk 1997), “Minu lamp põleb” (“My lamp is on”, Annuk & Metste 2015), and “Kallid krantsid: Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberis 1946–1954” (“Dear friends: Letters from prison camps and deportation sites in Siberia 1946–1954”, Kross 2021). The published correspondences have a different historical background, but the common feature of all the authors of the letters is their close connection with Estonian literature.

Several historians, literary scholars, cultural historians, folklorists, and philosophers have used private correspondences as source material for their in-depth studies. The analysis of scientific articles of the last decades shows that letters are useful primarily as a source of information that helps to open the hidden aspects of some cultural-historical phenomenon or historical event, for example, the world wars. In addition, different aspects of epistolary practices are also analysed, such as the peculiarities of means of expression, communicativeness or intersubjectivity of letters, etc. Until the turn of the century, prominent creative figures in Estonian cultural history dominated among the authors of the letters used in the studies. In recent decades, a new trend has emerged which shows that researchers have begun to pay more attention to, for example, the love letters and war letters of ordinary people, as well as letters in which the writer shares with the addressee various information about joys and worries of everyday life.

Triinu Ojamaa (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Oma uurimistöös tegeleb ta diasporaakogukonna liikmete identiteediprobleemide ja kohanemisstrateegiatega ning omaeluloo-kirjutusega, keskendudes eelkõige loovisikutele.

Triinu Ojamaa (PhD) is Senior Research Fellow at the Estonian Literary Museum, and the leader of the research group on migration and diaspora studies of the Centre of Excellence in Estonian Studies. Her main research areas include diasporic identity, diasporans' adaptation strategies, and life-writing which mainly focuses on creative individuals.

triinu.ojamaa@kirmus.ee

Maarja Hollo (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur. Ta on uurinud trauma kujutamist eesti eksiilkirjanike loomingus ja traumaatiliste kogemuste vahendamist omaeluloolistes narratiivides. Praegu on tema huvikeskmes tavaliste inimeste erakirjad.

Maarja Hollo (PhD) is Senior Research Fellow at the Estonian Literary Museum. She has published articles on trauma and memory in the work of Estonian exile writers as well as on mediating of traumatic experiences in autobiographical narratives. The focus of her current research is on the letters of ordinary people.

maarja.hollo@kirmus.ee